

ZYWIŁY

MOTYW POWIETRZA W LITERATURZE,
KULTURZE I SZTUCE

ZYWIÓŁY

**MOTYW POWIETRZA W LITERATURZE,
KULTURZE I SZTUCE**

pod redakcją

Kingi Okroj
Svetlany Pavlenko
Moniki Rzeczyckiej

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU GDAŃSKIEGO

GDAŃSK 2024

Recenzenci

dr hab. Justyna Tymieniecka-Suchanek, prof. UŚ
dr hab. Andrzej Narloch, prof. UAM

Redaktor Wydawnictwa
Justyna Zyśk

Redakcja tekstów w języku rosyjskim
Redaktorzy tomu

Redakcja tekstów w języku angielskim
Magdalena Kruk

Koncepcja graficzna serii
Karolina Johnson

Projekt okładki i stron tytułowych
Łukasz Gwizdała

Skład i łamanie
Mariusz Szewczyk

Publikacja sfinansowana ze środków
Interdyscyplinarnej Konferencji Naukowej
„Żywoły. Motyw powietrza w literaturze, kulturze i sztuce”

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-652-4
ISBN 978-83-8206-677-7 (online)

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

SPIS TREŚCI

Czwarty...	7
<i>Anna Marchewka</i>	
Motyw powietrza i wiatru w <i>Dziejach</i> Herodota	11
<i>Maria Sibińska</i>	
Etnogenetyczny mit Saamów: wiatr jako metafora sił witalnych w poemacie <i>Konkury syna Słońca w krainie olbrzymów</i>	21
<i>Anna Reglińska-Jemioł</i>	
Żywiół ujarzmiony? Temat powietrza na kartach literatury polskiej i scenie epoki oświecenia (wybrane przykłady)	33
<i>Anna Kościółek</i>	
Żywiół powietrza w <i>Taurydzie</i> Andrieja Murawjowa	41
<i>Joanna Nowakowska-Ozdoba</i>	
Obraz zamieci w małych gatunkach prozatorskich w literaturze rosyjskiej XIX wieku	51
<i>Agnieszka Lis-Czapiga</i>	
Motyw powietrza w liryce poetów „Skitu”	61
<i>Anna Chudzińska-Parkosadze</i>	
Motywy powietrzne w powieści Wiktora Pielewina <i>Empire V</i>	73
<i>Tatiana Kopac</i>	
Воздушные реминисценции в романах Евгения Водолазкина <i>Авиатор</i> и <i>Брисбен</i>	83
<i>Marta Rasielewska</i>	
Obraz Lilith na przestrzeni wieków. Analiza na podstawie powieści <i>Kocham cię, Lilith</i> Radosława Raka	97
<i>Zofia Krasnopolska-Wesner</i>	
Coś złego wisi w powietrzu... Sztuka w czasach zarazy (na podstawie wybranych dzieł)	109
<i>Ewa Szkudlarek</i>	
Anioł przydrożny	117
<i>Aleksandra Hołomej, Michał Golubiewski</i>	
Podniebni herosi i asy przestworzy	129
<i>Magdalena Jaszczewska</i>	
Paremie polskie i rosyjskie z komponentem <i>wiatr/wemep</i> . Zarys problematyki	147
<i>Marcin Trendowicz</i>	
<i>Powietrze/воздух</i> w polskim i rosyjskim językowym obrazie świata. Wstęp do badań	155
<i>Małgorzata Marciszewska</i>	
Система упражнений в обучении русскому языку как иностранному (на примере темы «Воздушный транспорт»)	165

CZWARTY...

Cztery żywioły – woda, ogień, ziemia i powietrze – jako niezbędne warunki egzystencji człowieka od dawna znajdują się w centrum zainteresowań badaczy. Starożytni filozofowie twierdzili, że u podstaw kosmogonii leży *arché* – praprzyczyna bytu, utożsamiana z różnymi żywiołami. Spór o to, który z nich jest konstytutywny, rozpoczął Tales z Miletu, uważając życiodajną wodę za początek wszechrzeczy. W mniemaniu Heraklita z Efezu zasadę świata stanowi ogień, Ksenofanes z Kolofonu wysuwa na plan pierwszy ziemię, natomiast Anaksymenes z Miletu nazwał praelementem powietrze¹. Pewnego przełomu w dyskusji na temat teorii bytu dokonał Empedokles z Akragas, postulując równoznaczność żywiołów (tzw. zasad biernych) i wyodrębniając dwie zasady czynne – Miłość i Nienawiść, „[...] ze względu na które naprzemiennie w zależności od dominacji jednej z nich, istnieje ruch”². Kosmologiczne idee greckiego filozofa znalazły swój wyraz w pracach Platona i Arystotelesa, którzy wzbogacili dotychczasowe dociekania o „piąty element” (*quinta essentia*). Autor *Metafizyki* nazwał go eterem i wprowadził do obiegu filozoficznego. Koncepcja pięciu żywiołów stanowi ważny rozdział w średniowiecznej filozofii i filozofii przyrody oraz zaznacza swoją obecność w pozaeuropejskiej przestrzeni kulturowej. „Niezależnie od kręgu kulturowego, żywioły zawsze służyły tworzeniu podstaw rozumienia świata i pozwalały na abstrakcyjne, symboliczne operacje myślowe”³ – podkreśla Anna Czabanowska-Wróbel.

Warto też wspomnieć o związkach między wyobraźnią a żywiołami, które stały się przedmiotem badań i refleksji metodologicznej francuskiego fenomenologa Gastona Bachelarda. Analizując rozmaite obrazy poetyckie, filozof oznajmia:

W *Psychoanalizie ognia* zaproponowałem, by różne typy wyobraźni oznaczyć przy pomocy żywiołów materialnych, do których nawiązywały tradycyjne filozofie i starożytne kosmologie. W istocie wydaje mi się, że w dziedzinie wyobraźni da się ujawnić prawo czterech

¹ Zob. Н.А. Турачина, *Культурологический аспект исследования стихий в художественном дискурсе*, „Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право” 2013, № 23 (166), s. 41.

² D. Biedrzyński, *Pojęcie harmonii w filozofii Empedoklesa*, „IDEA. Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych” 2014, t. 26, s. 6.

³ A. Czabanowska-Wróbel, *Żywioły wyobraźni. Woda – materia prima* [w:] *Żywioły w literaturze dziecięcej. Woda*, red. A. Czabanowska-Wróbel, K. Zabawa, Kraków 2017, s. 7.

żywiółów, na podstawie którego można sklasyfikować różne kategorie wyobraźni materialnej, nawiązujące do ognia, powietrza, wody bądź ziemi. Jeśliby rzeczywiście – zgodnie z moim przekonaniem – wszelka poetyka zawierała komponenty materialne, choćby znikome, klasyfikacja tego typu, odwołująca się do podstawowych żywiółów materialnych, powinna by szczególnie odpowiadać poetom⁴.

Bachelardowska koncepcja wyobraźni zakorzeniona w czterech żywiołach okazała się niezwykle żywotna. Jak pisze Marzena Jakubczak, „[...] współczesny człowiek, łącząc w sobie dwa przeciwstawne nastawienia – postawę uczonego i alchemika – operuje na równi wiedzą dyskursywną i pierwotną intuicją, która podporządkowuje jego twórczą wyobraźnię jednemu z czterech elementów”⁵. Idee, znaki kulturowe, a także warstwa emocjonalna i uczuciowa mogą być obrazowane dzięki rozbudowanemu spektrum znaczeniowemu czterech podstawowych żywiółów.

W związku z powyższym namysł nad ich obliczami w różnych wytworach kultury wydaje się jak najbardziej zasadny, o czym świadczą przede wszystkim ukazujące się publikacje naukowe na ten temat⁶. Od 2016 roku odbywają się interdyscyplinarne konferencje z cyklu „Żywioly” organizowane przez Zakład Rosjoznawstwa, Literatury i Kultury Rosyjskiej Instytutu Rusycystyki i Studiów Wschodnich Uniwersytetu Gdańskiego. Pierwsze sympozjum zostało poświęcone żywiołowi ognia (2016), drugie (2018) – motywom akwaticznym, trzecie (2020) – kulturowym reprezentacjom ziemi. Niniejsza monografia wieloautorska stanowi pokłosie dyskusji dotyczącej aspektu powietrza, która miała miejsce w dniach 15–16 września 2022 roku.

Powietrze jest najbardziej nieuchwytnym i trudnym do zdefiniowania żywiołem. Bachelard zauważa, że „[...] wyobraźnia związana z powietrzem występuje rzadziej niż wyobraźnia związana z wodą, ogniem i ziemią. Nie znaczy to jednak, jakoby należało ją ignorować”⁷. „Niewidzialny żywioł” cechuje się wieloznacznością i istotnym potencjałem kulturotwórczym. Stanowi on symbol życia biologicznego (tlen, oddech) i duchowego, wolności, czystości, wieczności, pamięci, nieba, natchnienia

⁴ G. Bachelard, *Wyobraźnia poetycka. Wybór pism*, przekł. A. Tatarkiewicz, H. Chudak, Warszawa 1975, s. 116.

⁵ M. Jakubczak, *Ziemia [w:] Estetyka czterech żywiołów. Ziemia, woda, ogień, powietrze*, red. K. Wilkoszewska, Kraków 2002, s. 21.

⁶ Zob. np. M. Jakubczak, *Żywioly – źródłowe motywy wyobraźni [w:] Oblicza fenomenologii*, red. P. Mróz, J. Hańderek, Kraków 2000; *Estetyka czterech żywiołów...*; E.O. Третьяков, *Философия и поэтика четырех стихий в творческой системе Н.В. Гоголя*, Томск 2015; *Oblicza wody w kulturze*, red. Ł. Burkiewicz, P. Duchliński, J. Kucharski, Kraków 2014; *Żywioly. Motyw wody w literaturze, kulturze i sztuce*, red. I. Hubicka, S. Pavlenko, K. Arciszewska-Tomczak, Gdańsk 2020; *Żywioly w literaturze dziecięcej. Woda...*; L. Zwierzyński, *Wyobraźnia akwaticzna Mickiewicza*, Kraków 2019; *Żywioly. Motyw ognia w literaturze, kulturze i sztuce*, red. K. Arciszewska, U. Patocka-Sigłowy, Gdańsk 2018; *Żywioly w literaturze dziecięcej. Ogień*, red. A. Czabanowska-Wróbel, K. Zabawa, Kraków 2021; *Żywioly. Motyw ziemi w literaturze, kulturze i sztuce*, red. L. Kalita, D. Oboleńska, U. Patocka-Sigłowy, Gdańsk 2022; *Żywioly w literaturze dziecięcej. Ziemia*, red. A. Czabanowska-Wróbel, K. Zabawa, Kraków 2019; *Żywioly w literaturze dziecięcej. Powietrze*, red. A. Czabanowska-Wróbel, K. Zabawa, Kraków 2020.

⁷ G. Bachelard, *Wyobraźnia poetycka...*, s. 189.

oraz zmiany⁸. Powietrze to też latanie (w tym lot oniryczny), „poetyka skrzydeł”⁹, lotnictwo, szybowanie czy bujanie w obłokach. Ponadto aerosymbolika obejmuje wszelkie odcienie znaczeniowe odnoszące się do wiatru, zamieci i wichury. Powietrze pozostaje w ścisłym związku z takimi zjawiskami jak dźwięk czy zapach, dzięki czemu wchodzi w obszar poetyki przestrzeni (staje się częścią składową sensualnych krajobrazów). Lekkość, ulotność tego żywiołu prowokują także skojarzenia z niewidzialnym światem duchów, sylfów, aniołów oraz innych bytów łączących się z rzeczywistością pozazmysłową.

Pejoratywne zabarwienie semantyki powietrza dotyczy przede wszystkim klęsk ekologicznych (smog) i kataklizmów w rodzaju niszczycielskich huraganów czy tornad. Trzeba tu również wspomnieć o chorobach zakaźnych przenoszonych drogą kropelkową. Pandemia COVID-19, która miała miejsce w ostatnich latach, na nowo uświadomiła ludziom, na ile jest ważna ekopolityka (oczyszczenie atmosfery) w obliczu aktualnych zagrożeń biologicznych.

Podobnie jak inne żywioły, powietrze charakteryzuje się ambiwalencją: z jednej strony stanowi nieodzowny warunek wszelkiego życia, z drugiej zaś kojarzy się z nietrwałością, efemerycznością, nicością, pustką i śmiercią. Przy czym, jak zauważa Marzena Karwowska,

We współczesnej estetyce żywiołów wyróżnia się dwa obszary znaczeń związanych z tana-tyczną symboliką powietrza [...]. Pierwszy obszar znaczeń wiąże się z pozytywną waloryzacją zaświatów i wyrażany jest symbolicznie za pomocą obrazów uporządkowania i hierarchii (kręgi hierarchicznie uporządkowanych niebios, mandala). Lot przybiera tu formę łagodnego wzlatywania lub ulatywania, ruch wyobrażany bywa jako figura zawieszenia form w powietrzu. Zaświaty waloryzowane negatywnie wiążą się semantycznie i obrazowo z chaosem, transformacją lub ruchem wymuszonym. [...] Motyw lotu ma wówczas charakter wyobrażeń katamorficznych, tj. wyrażany jest najczęściej za pomocą symboliki spadania lub upadku, może też przybierać wyobrażeniowy kształt napowietrznej walki, porwania w przestrzeń powietrzną¹⁰.

W tradycjach ezoterycznych żywiołowi powietrza przypisywano dużą wagę. Na przykład alchemicy wiązali go z Uniwersalnym Duchem, który przenika wszystko, co istnieje. Powietrze było dla nich sygnaturą *materia prima*. Aero-mancja, obejmująca austromancję i chaomancję, jest jedną z najstarszych technik dywinacji. Analizując zagadnienie postrzegania żywiołów w kręgu przedstawicieli ruchu wicca, Joanna Malita-Król podkreśla: „Praca z żywiołami to codzienność każdej współczesnej czarownicy: wystarczy wspomnieć silną obecność żywiołów

⁸ Więcej na temat symboliki powietrza zob. W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1990, s. 335–336; J. Tresidder, *Słownik symboli*, przekł. B. Stokłosa, Warszawa 2005, s. 171.

⁹ Określenie Bachelarda ściśle związane z obrazem ptaków w literaturze.

¹⁰ M. Karwowska, *W kręgu estetyki żywiołów* [w:] *eadem*, *Antropologia wyobraźni twórczej w badaniach literackich. Świat wyobraźni Brunona Schulza*, Łódź 2015, s. 277–278.

Czwarty...

w trakcie każdego rytuału oraz ich rolę podczas osobistych praktyk”¹¹. Związek z innymi elementami Wszechświata, zwłaszcza z ogniem i wodą¹², czyni z powietrza bardzo pojemny znak i obraz kulturowy. Na zakończenie warto nadmienić, że żywioł powietrzny zyskał liczne konceptualizacje w języku. Przykładowo można przytoczyć następujące sformułowania: „traktować kogoś jak powietrze”, „nie samym powietrzem człowiek żyje”, „morowe powietrze”, „rozpłynąć się w powietrzu” czy „potrzebować czegoś jak powietrza”. Studia nad conceptosferą czterech elementów pozwalają na określenie różnic w postrzeganiu rzeczywistości przez przedstawicieli wybranych wspólnot etnicznych i językowych.

Autorki i autorzy prezentowanego tomu zaproponowali swoje interpretacje motywu powietrza w literaturze, kulturze, sztuce, lingwistyce i glottodydaktyce. Choć zawartość monografii nie obejmuje wszystkich implikowanych przez ten żywioł kontekstów kulturowych (bo czyż w ogóle do pomyslenia jest taka publikacja?), pozwala jednak dostrzec jego wielowymiarowość i może stanowić cenne podłoże do dalszych analiz.

*Kinga Okroj
Svetlana Pavlenko
Monika Rzczycka*

¹¹ J. Malita-Król, *Analiza porównawcza postrzegania żywiołów u filozofów presokratejskich i we współczesnych tradycjach czarostwa*, „Maska” 2017, nr 1 (33), s. 164.

¹² Joanna Kotowska pisze: „Przez wieki niejako wspólnej ewolucji pojęć nieskończoności i żywiołów nieunikniony był ich wzajemny wpływ; w efekcie niektórym elementom zaczęto przypisywać wymiar bezkresności. Najczęściej określano w ten sposób wodę i powietrze, zapewne ze względu na ich naturę, intuicyjnie przez człowieka pojmowaną jako esencjonalną bezkształtność, rozległość, nieograniczoność, a także pewną fizyczną nieuchwytność właściwą ciałom niestałym”. Zob. J. Kotowska, *Dwa żywioły bezkresu. Woda i powietrze w filozofii Gastona Bachelarda*, „Racjonalia” 2013, nr 3, s. 143.